

discussies in Brussel en elders erover verlieden. De lezer krijgt hier de indruk dat werkelijk alles uit het brein van Karel V in hoogst eigen persoon kwam. Weliswaar werd hij daarbij geassisteerd door de regentessen, die in die hoedanigheid een eigen kort hoofdstuk VI toegemeten krijgen. Maar het is steeds de keizer zelf die decreeteert. Formeel is dat natuurlijk ook zo, maar het vrijwel geheel negeren van besluitvormingsprocessen zorgt voor een scheef beeld van de keizerlijke antireformatorische politiek als geheel. Af en toe wordt verwezen naar het door Karel V mogelijk nagevolgde voorbeeld van de inquisitie in Spanje, maar veel aandacht wordt aan dit punt ook niet besteed. In de 'Abschliessende Betrachtung' wordt ten slotte geoordeeld dat de kerkelijke politiek in principe succesvoller is geweest dan de aanpak van de ketters.

Wie zoekt naar nieuwe opvattingen of visies zal lichtelijk teleurgesteld het boek uit de hand leggen. Wie echter voorgelicht wil worden over de inhoud van de vele verordeningen met betrekking tot de rooms-katholieke kerk en de vele maatregelen tegen ketters in de Nederlanden gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw, kan bij Fühner terecht. In dat opzicht is het een nuttig boek, gebaseerd op onderzoek in de baaierd van de Papiers d'Etat et de l'Audience te Brussel, veel gedrukte bronnen en veel literatuur.

M. E. H. N. Mout

A.-J. Gelderblom, J. L. de Jong, M. van Vaec, ed., *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs* (Intersections. Yearbook for early modern studies, III (2003); Leiden, Boston: Brill, 2004, viii + 331 blz., ISBN 90 04 12288 5).

Dit vierde deel in de reeks 'Intersections' handelt over religieuze opvattingen en gedragingen in de Lage Landen in de vroegmoderne tijd. Veel preciezer laat het thema van de bundel zich niet formuleren, al worden in de inleiding enkele zinnen gewijd aan de samenhang. (3) De Lage Landen, zo wordt daar betoogd, fungeerden als een *crossroads*, dat wil zeggen als een 'intermediary between different parts of the world.' Vervolgens wordt het thema geformuleerd als 'the exchange of ideas and the interactions between religious groups in the Low Countries.' Het zal duidelijk zijn dat de functie van intermediair tussen verschillende Europese gebiedsdelen een andere is dan die van een geografische ruimte waarbinnen ideeën tussen verschillende groepen worden uitgewisseld. Bij lezing blijkt het boek vooral over het laatste te handelen, zij het dat lang niet in alle bijdragen sprake is van 'uitwisseling'.

Toch laat de metafoor van een *crossroads*, als de plek waar twee wegen elkaar kruisen, zich schijnbaar gemakkelijk toepassen op de geschiedenis van religie in de Nederlanden. Het beeld roept vanzelf spannende onderzoeksvragen op. Wie is via welke weg op welk kruispunt aangekomen? Wat heeft deze persoon aan geestelijke bagage met zich meegenomen, en wat heeft zij of hij ermee gedaan? Wat heeft men ontvangen, gegeven, afgeslagen of uitgewisseld? Was men slechts op doortocht, of heeft men zich blijvend op het kruispunt gevestigd? En wat is de rol geweest van de onmiddellijke omgeving van het kruispunt? Heeft die de uitruil beïnvloed of belemmerd, of waren de pelgrims alleen op elkaar betrokken? Het is jammer dat het beeld van het kruispunt in de bundel nauwelijks is uitgewerkt. Het boek wekt nu vooral de indruk van een wat losse verzameling bijdragen over religie in de Lage Landen.

Dat wil niet zeggen dat het beeld van het kruispunt door de afzonderlijke auteurs helemaal wordt vermeden. Wel is het frappant dat de enige auteur die werkelijk de toepasbaarheid van het beeld toetst, het niet blijkt te kunnen gebruiken. In zijn bijdrage over zestiende-eeuwse

bijbelvertalingen stelt Paul Arblaster zich de stad Antwerpen voor als een van stoplichten voorziene rotonde. Het religieuze verkeer werd voorzichtig gescheiden gehouden, zodat er van 'intertraffic' (een term die in de bundel herhaaldelijk voorkomt) hoegenaamd geen sprake was. De diverse bijbelvertalingen vonden simpelweg aftrek bij heel diverse groepen. Of om een ander beeld van Arblaster te gebruiken: de weg van de religieuze hervorming mondde uit in een 'three-way junction', drie wegen die elk in een andere richting leidden. Men vraagt zich onwillekeurig af, of de metafoer van het kruispunt niet vooral samenhangt met een geïdealiseerd beeld van de vroegmoderne Nederlanden als een open en toegankelijke ontmoetingsplaats van verdraagzame en rationele gelovigen. Als dat zo is, verbaast het niet dat de diverse auteurs er slecht mee overweg kunnen.

Hoewel het Engels niet in alle stukken even vlekkeloos is en een relatief groot aantal bijdragen overduidelijk een gelegenheidskarakter heeft, bevat de bundel enkele hele fraaie bijdragen. Ik kan er hier slechts twee uitlichten. De eerste is die van Jason Harris over de religieuze opvattingen van de geleerde cartograaf Abraham Ortelius. Met name in methodologisch opzicht is dit artikel een huzarenstukje. Door de briefwisseling van Ortelius met grote nauwkeurigheid en een flinke dosis gezond verstand aan een voorzichtige analyse te onderwerpen, maakt Harris duidelijk dat Ortelius niet zomaar gerekend kan worden tot de meer esoterische religieuze groeperingen die in de geschiedschrijving altijd onevenredig veel aandacht hebben gekregen. Het artikel kan elke liefhebber van de intellectuele geschiedenis van harte worden aanbevolen. Het tweede artikel is dat van P. J. Schuffel. Haar kraakheldere analyse van de verhouding tussen homiletiek en retoriek laat zien hoe de achttiende-eeuwse theoloog Franciscus Fabricius erin slaagde de theologische traditie grondig te herinterpreteren. Daarbij speelde hij de Heilige Geest als bron van welsprekendheid uit tegen de klassieke retorica van Quintilianus. De bijdrage van Schuffel is zo rijk en leerzaam omdat zij teruggrijpt op de zestiende-eeuwse en zelfs vroeg-christelijke wortels van deze tegenstelling tussen sacrale en profane wetenschap.

Over kruispunten handelen de twee uitgelichte artikelen niet. Wel geven zij aan wat geïnteresseerden in de religiegeschiedenis van deze bundel kunnen verwachten: geen dieper inzicht in de Nederlanden als een *crossroads*, wel een keur aan artikelen van wisselende kwaliteit, waaronder enkele duidelijke uitschieters.

Joris van Eijnatten

H. P. M. van de Venne, *Cornelius Schonaeus Goudanus (1540-1611)*, II, *De vriendenkring. Gedichten aan en van zijn vrienden* (Haerlem reeks XV-ii; Voorthuizen: Florivallis, 2002, 534 blz., ISBN 90 75540 18 3). *Idem, Bibliographia Schonaeana (1569-1964). A bibliography of the printed works of Cornelius Schonaeus Goudanus* (Haerlem reeks XV-iii; Amersfoort: Florivallis, 2003, 465 blz., ISBN 90 75540 23 8).

Van de Vennes uitvoerige biografie van Schonaeus verscheen in 2001 en is reeds besproken in dit tijdschrift (jaargang CXIX (2004) 229-231). Nu een korte bespreking van de twee daarna verschenen kloeke delen van de Schonaeustrits. Hiermee zijn leven, relaties en werk van de christelijke Terentius wel zeer uitvoerig belicht en vastgelegd. Het is maar enkelen van onze grote humanisten uit het verleden gegeven zo grondig bestudeerd en beschreven te zijn.

Het boek over de vriendenkring behandelt 38 vrienden en kennissen van Schonaeus, tijdgenoten met wie de humanist door een literaire band verbonden is geweest en die terug te vinden zijn in 79 gedichten van Schonaeus of aan hem gerichte *poemata*. Zo passeren bekende humanisten